

ԱՐՇԱԿ Օ. ՍԱՐԳՍԻՍԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՐՑԸ ԻՆՆՄԱԿԱՆ ԹԻԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ

(ԸՍՏ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԻ)

Հայոց հարցով զբաղվող յետպատերազմեան սակաւաթիւ հրատարակութիւններու մէջ, անկասկած, առաջնակարգ տեղ կը գրաւէ համբաւաւոր ամերիկացի ուսուցչապետ Ուլլըմ Լէնկլըրի «Աշխարհակալական Դիւանագիտութիւն» *) պատմական ուսումնասիրութիւնը, որ իր մէջ կը պարփակէ հայկական խնդրի 1898 - 1902 թ. տասներկու տարեայ ժամանակաշրջանը:

Սոյն երկին Ա. հատորին մէջ Հայոց հարցը առանձին եւ մանրամասն քննութեան ենթարկած է թէ՛ մասնաւոր հատւածով (գլուխ 5, էջ 145 - 165) եւ թէ՛ ուրիշ խնդիրներու քննութեան առթիւ (ինչպէս 7-րդ եւ 10-րդ գլուխներու մէջ): Հեղինակը իր պրպտումներու ընթացքին բազմաթիւ եւ բազմապիսի, պաշտօնական թէ՛ անպաշտօն հրատարակութիւններէ օգտւած է՝ աչքի առջեւ ունենալով նաեւ հայերէն հրատարակութեանց ճոխ հաւաքածոյ մը, որու պարունակութիւնը իրեն մատչելի դարձաւ, անշուշտ թարգմանաբար, Պոստոնարնակ հայու մը աշխատութեամբ: Լէնկլըր առաջին Ամերիկացին է, որ այս բոլոր միջոցներէն օգտւած է, ատոր համար ալ իր հրատարակութիւնը ջերմ ընդունելութեան եւ գովեստի արժանացած է, թէեւ մասամբ այդ գովեստներուն բնոյթը կարելի է բացատրել աւելի, որ հեղինակը Ամերիկայի առաջնակարգ համալսարանի՝ Հարվըրտի անանի ուսուցչապետ մըն է: Ան իր նախորդ հրատարակութեամբ («Moralis - ուսուցչական գործիքներ», «Եւրոպական Դաշնակցութիւնները եւ Պետութեանց դասաւորումները») եւ ներկայիս լոյս տեսող քսան հատորնոց ընդարձակ գործի մը խմբագրութեամբ (այս նոր երկին անունն է Արդի Եւրոպայի ծագումը), մեծ համբաւ հանած է թէ՛ Ամերիկայի եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ: Որով իր ուսումնասիրութիւնները եւ ընդգրկած հայեցակէտը հանդէպ Հա-

William Langer, «The Diplomacy of Imperialism».

յոց հարցի բաւական կարեւորութիւն ունին : Հոյլ մը պատմարաններ, հին գրողներ եւ նորահասներ իր ուղղութեամբ կընթանան :

Հեղինակը իր այս ընդարձակ երկին մէջ Հայոց հարցը կուսումնասիրէ 90-ական թւականներու շրջանէն, թէեւ շատ մը տեղեր ան յետագարձ ակնարկով մը համառօտ քաղւած մը կը ներկայացնէ, սկիզբէն մինչեւ 90-ական թւականները, նկատի առնելով թրքահայոց ընդհանուր կացութիւնը, պոլսահայոց եւ դաւառահայոց բաժանումը, հայ մտաւորական եւ ազգայնական շարժումը, յեղափոխական կազմակերպութիւնները եւ հայոց դրացի ցեղերու կացութիւնը : Ըստ անոր, «*թէեւ Թիւրքիոյ հայոց թւի մասին հաւաստի մարդահամար մը չկայ, սակայն, լաւագոյն ենթադրութիւնը այն է, որ 19-րդ դարու կէսին Թիւրքիոյ հայ բնակչութեան թիւը մէկ միլիոնի պէս բա՛ն մըն էր*» (ընդգծումները մերն են. — Ս.) : «*Կրնայ ըլլալ որ, — կ'աւելցնէ ան, — անոնց թիւը մէկուկէս միլիոնի հասնէր (էջ 147), սակայն, այսուամենայնիւ, հայերը կեդրոնացած չէին ու եւ չ'վայրի մը մէջ, ինչպէս որ էին յոյներն ու պուլկարները : Թիւրքիոյ ո՛չ մէկ կուսակալութեան մէջ անոնք (հայերը) 1890-ին մեծամասնութիւն կը կազմէին, նոյն իսկ այն վեց կուսակալութիւններու մէջ, որոնք ծանօթ են իրրեւ Հայաստան (հոն հայերը փոքրամասնութիւն էին)» :*

Այսքանը քերելէ յետոյ, հեղինակը իր ծանօթագրութեան մէջ կ'աւելցնէ. «*Հայոց մասին ամենապատահելի մարդահամարը 1. Սէլէնկոյի եւ Սիյաւիցի «Հայերու ցրումը Ասիական Թիւրքիոյ եւ Անդրկովկասի մէջ» գերմաներէն յօդւածին մէջնէ : Այս գրողները Վիտալ Քինէի տւած թւահամարներու թերութիւնները կը լրացնեն :*

Ըստ Լէնկըրի եւ կարգ մը ուրիշ գրողներու, այնպէս կը թւի, թէ Հայոց հարցի անլուծելի հանդամանքը հայոց ցրւած վիճակէն կախում ունէր. որով, եթէ պետութիւնները նոյն իսկ ուղէին լուծել Հայոց հարցը ի նպատակ հայոց, ահագին դժւարութեան մը պիտի յանդէն, երբ իրենք այդ իրողութիւնը նկատի չառնէին : Հարկ չկայ աւելցնելու, որ եթէ պետութիւնք ուղէին, կրնային այդ ընել, այսինքն դահացուցիչ կերպով լուծել այդ հարցը, թէեւ ճիշտ է որ հայոց ցրւած վիճակը բաւական խոչընդոտ մըն էր : Նոյնպէս հարկ չկայ Քինէի եւ ուրիշներու հայթայթած թւահամարներու մասին գրել կամ անոնց մեծ կարեւորութիւն տալ, քանի մինչեւ այսօր մենք՝ հայերս ճշգրտօրէն չենք գիտեր Թիւրքիոյ հայոց ընդհանուր թիւը, կամ հայկական դաւառներու հայ բնակչութեան թիւը, թէեւ Պատրիարքարանի եւ կարգ մը անհատներու պատրաստած մարդա-

Համարը մեր առջև առաջին անգամ դրվել էր ներկայացնելին: Այդ ամենուն մասին այժմ խօսք ընելու տեղը չէ, միայն սա յատկանշական է, որ սոյն օտար դրողներու 90-ական թվականներուն հաւաքած թւահամարը քիչ թէ շատ կը համապատասխանէ Ա. Օ. ի 1911-ին պատրաստած թւահամարին:

Հայ - քիւրտ յարաբերութեանց մասին ալ բաւական մը կը գրէ Լէնինը, անշուշտ քաղաքացիական պայքարի շրջանէն: Ըստ անոր, հայը եւ քիւրտը, թէեւ իրարու ցեղակից տարրեր, սակայն, իրենց նիստ ու կացի բերումով, իրարու թունդ հակառակորդ դարձած են: «Քիւրտը իբր վաչկատուն, միշտ աւարի կենթարկէր իր անտէր ու անպաշտպան դրացին: Այդպիսի բաներ, նոյն իսկ ջարդեր, տեղի կունենան վաչկատուն եւ երկրագործ ցեղերու միջեւ, իսկ հայոց ու քիւրտերու միջեւ եղած այս հակառակութիւնը սաստկացած էր կրօնի տարրերութեամբ: Այս անվերջանալի կրօնական պայքարին մէջ, Սասունի եւ Զէյթունի հայերը, ինչպէս նաեւ քրիստոնեայ ասորիները, կրնային դիմադրել քիւրտերուն, սակայն, շատ ու շատ տեղեր, եւ մեծաւ մասամբ հայերը, չէին դիմադրէր (այսինքն չուզէին) գէթ կենալ քիւրտերու հազարումէկ արարքներուն): Հայոց այս ընթացքը, հանդէպ զիւրեք կեղեքողներուն եւ ջարդողներուն, կարելի է վերագրել իրենց վախկոտութեան եւ նւաստութեան «Cowardice and Servility», (էջ 147 - 8): Այսքան վերաւորիչ խօսքեր հայոց հասցէին առաջին անգամը չէ որ կուղղեն օտար դրողներ, ինչ որ մասամբ ճշմարտութիւն է: Հայը շարունակ օտարին ներկայացած է վիզը կախ, կարծես սղորմութիւն եւ թողութիւն կը խնդրէ, փոխանակ իր արդար իրաւունքը եւ արդարութիւն պահանջելու: Ուրեմն, զարմանալի չէ, որ օտարն ալ այս վարմունքը վախի եւ նւաստութեան վերագրած է: «Կառավարութիւնը ի դօրու չէր — կը յարէ ան — բան մը ընելու. միմիայն բանակով մը կարելի էր վերջ տալ այս կացութեան, սակայն, ըստ էութեան, Բարձրագոյն Դուռը հեշտ միջոցը ընդգրկեց, զօրաւոր քիւրտ չէյիւերու հետ ձեռք ձեռքի տալով իրեն զոհ բռնա երկրագործ բնակչութիւնը»: (էջ 148): Այս գործածներէն կերելի, որ ուսուցչապետը շատ ալ բազմակողմանի չէ իր դատումներուն մէջ: Փոխանակ ըսելու թէ միմիայն հայը զոհ դնաց, կըսէ որ երկրագործ ժողովուրդը զոհ դնաց: Ան թէեւ շարունակ անաչառ պատմաբանի ըմբռնումէն չի չեղիր, սակայն, երբեմն պաշտպան փաստաբանի դերը կը ստանձնէ ի նպաստ թիւրքին:

Իրերը այս անտանելի դրութեան մէջ էին եւ հայերը յուսահատ ու ճարահատ կը մնային: 80-ական թվականներուն, անոնք ատեն մը

գլխանադիտութենէն յոյսերնին կտրեցին եւ իրենք իրենց մէջ կազմակերպելու ճիգեր ըրին, «սակայն այդ ուղղութեամբ դորձ գլուխած ամէն ջանք անյաջող ելք ունեցաւ»: Ինչո՞ւ, — կը հարցնէ հեղինակը. — որովհետեւ հայոց մէջ միշտ մատնիչ տարրը պակաս չէ եղած, տարր մը, որ ամէն ինչ (իր ազգն ալ) կը վաճառէ ուրիշներուն: Փորթուղալեանի պէս մարդիկ (մասնութեամբ) բռնատարկւած էին»:

Ինչպէս ըսինք, չառ մը տեղեր հեղինակի խօսքերուն համամիտ չենք, սակայն ցաւ ի սիրտ պէտք է խոստովանինք, որ այս կէտին մէջ ան իրականութիւնը լաւ ըմբռնած է: Մեր հնաւանդ խօսքով, «Երբ դողը տունէն ըլլայ, կովը երգիկէն կը հանէ»: Իսկ երբ մեր դողը մեր տունէն ելաւ, այնպէս մը եղաւ, որ ոչ թէ միայն կովը տաւաւ, այլ տունը, տեղը քանդեց գնաց: Յաւալի իրականութիւնը այս է, եւ դեռ այսօր խեղճ հայութիւնը մեծաւ մասամբ առոր համար կը տառապի: Ահա այդ մեր վատ կողմն է, որ կը վարկարեկէ օտար պատմագիրը, որը սեւ ու տխուր հետք մը թողած է մեր պատմութեան մէջ:

90-ական թւականներուն յեղափոխական կազմակերպութեանց ձեռնարկելով՝ հայերը ուղեցին ձեռք բերել այն ինչ որ առանց կռիւի անկարելի կը թւէր: Ծնունդ առին Հնչակեան եւ Դաշնակցական կուսակցութիւնները. ասոնցմէ առաջինը իրեն նպատակ դրաւ՝ «Տաճկահայաստանի քաղաքական անկախութիւնը (որը ի վերջոյ ընկերավարական պետութիւն պիտի ըլլար), իսկ Դաշնակցութիւնը, իր ծրարագրին մէջ ամփոփելով «ազգայնական եւ ընկերավարական սկզբունքներու խառնուրդ բան մը»՝ կուգէր իրականացնել Տաճկահայաստանի քաղաքական եւ տնտեսական անկախութիւնը: «Դաշնակցութեան ծրարագրին էր յեղափոխական խումբեր կազմել, որոնք մինչեւ վերջ պիտի կուէին կառավարութեան դէմ՝ ահաբեկման ենթարկելով պաշտօնեաներ, մատնիչներ, վաշխառուներ ու ամէն կարգի շահագէտներ»: (Էջ 155): Մինչ Դաշնակցութիւնը այս ծրագրով հրապարակ էջաւ եւ աջ ու ձախ շարունակ հայ ժողովուրդին թշնամին կորոնէր, «ան ամէն միջոցի կը դիմէր թիւրք եւ քիւրտ սպանեւոր, անոնց տունն ու տեղը կրակի տալու համար»: (Էջ 157): Ի սկզբանէ այսպիսի դործողութիւն դաշնակցականներու յատուկ էր, իսկ հինչակեանները քաղաքական ասպարէզին վրա էին, թէեւ անոնք ալ սպանութիւններէ հետո չէին կենար: «Երբ հայ խումբեր վրէժ լուծելու համար թիւրքն ու քիւրտը կը սպաննէին եւ յետոյ լեռները կապաստանէին, մահմետական ամբոխը զայրացած, փոխվրէժ լու-

ծելու համար կը յարձակէր անդաշտական հայոց վրա եւ զանոնք բարբարոսաբար կը ջարդէր»։ (էջ 157)։

Ահա այս է հեղինակի ամփոփումը հայ եւ քիւրտ յարաբերութեանց եւ յեղափոխականներու դործունէութեան սկզբնական շրջանի վերաբերմամբ, որ, ինչպէս կը տեսնենք, այնքան ալ նպաստաւոր չէ մեզ համար, ոչ ալ իրականութեան համապատասխան։

Ապա շատ մը կարեւոր դէպքեր տեղնուտեղը համառոտակի նըկարագրելէ յետոյ, Լինկըր կանցնի Հայոց հարցին դիւանագիտական մասին։ Քանի որ ինք անհամեմատ աւելի հմուտ է դիւանագիտական պատմութեան, բնականաբար, կուզէ մեկնարարնել Հայոց հարցը առոր իբր մէկ անբաժանելի մասնիկը։ Ըստ անոր եւ ըստ պաշտօնական տեսանկրու, հայոց հարցը պատճառ եղաւ, որ 90-ական թւականներուն Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա գէթ առժամայէս միանան եւ Երրեակ համաձայնութիւն մը կազմեն։ Սակայն, այդ առժամեայ համաձայնութիւնը ի սկզբանէ արդէն տկար էր եւ երթալով աւելի տկարացաւ, երբ Անգլիոյ առաջարկները ի նպաստ Հայոց, խիստ խորթ կը թւէին Ռուսիոյ։ Երրեակ համաձայնութիւնը ծնունդ առաւ այն հանգամանքէն, որ Սասունի արիւնշալից դէպքերէն յետոյ, Անգլիա սինդեյ, որ յանձնախումբ մը երթայ եւ եղելութիւնները տեղւոյն վրա քննէ։ Այս առաջարկին Ֆրանսա եւ Ռուսիա կէս մը ուղեւորով, կէս մըն ալ չուղեւորով՝ համակերպեցան։ Սուլթանը ինք հակառակ էր յանձնախումբ մը յղելու առաջարկին, եւ ի վերջոյ տեղի տաւ՝ պայմանաւ՝ որ յանձնախումբը «քննէ միայն հայ հրոսակախումբերու քրէական դործունէութիւնը»։ Նոյնպէս եւ Ֆրանսա եւ Ռուսիա չէին ուզեր Սուլթանին դործերուն միջամուխ ըլլալ։ «Ըստ երեւոյթին (որը իրապէս յայտնի եղաւ վերջը), ո՛չ Ռուսիա եւ ո՛չ ալ Ֆրանսա կը հետաքրքրէին հայոց հարցով»։ Ռուսական կառավարութիւնը բացէ ի բաց յայտնեց, թէ ինք չուզեր քաղաքական խնդիր յարուցանել։ Ինչո՞ւ. — որովհետեւ Հնչակեան կուսակցութեան ծրագիրը արդէն հրատարակեաժ էր (Ռուսիոյ մէջ) եւ այդ ինքնին գէշ ազդած էր կառավարութեան վրա։ Այդ ծրագրին իրադործումը Ռուսիոյ նոյնքան կը վնասէր, որքան եւ Թիւրքիոյ։ Այդ պատճառաւ, հայկական շարժումը կաշկանդելն ու խեղդելը Ռուսիոյ ալ նոյնքան շահեկան էր, որքան եւ Սուլթանին»։ (էջ 162)։

Գերման վաւերագրերու հրատարակութեամբ (որոնց մէջ Ռուսիոյ հայատեսաց ընթացքը ա՛լ աւելի կը պարզւի) Ռուսիոյ հակառակութեան պատճառաւ հայոց հարցը անգամ մը եւս բարձի թողի տրւեցաւ։ 90-ական թւականներուն հայ ժողովուրդին բուն եւ

ոխերիմ թշնամին Ռուսիոյ այդ օրւայ կառավարութիւնն էր եւ, մանաւանդ, արտաքին դործոց նախարար Լոպանով - Ռոստովսկին: Ինչպէս որ 1877 - 78-ին Անգլիա արգելք եղաւ մեր հարցին դէթ մասամբ լուծելուն, նոյնպէս ալ 90-ական թւականներուն Ռուսիա պատճառ եղաւ, որ հայ ժողովուրդը 100.000 հոգի զոհ տալէ յետոյ, նորէն չղթայակապ մնայ Սուլթանի լուծին տակ:

1895-ի դարունը, երբ երեք պետութեանց քննիչ յանձնախումբը Սասունի գէպքերուն քննութիւնը վերջացուց, պետութեանց ներկայացուցիչները մայիսեան ծրագիրը պատրաստեցին, որուն կերպրկումը դէթ ասպարայ ջարդերու առաջքը կառնէր, թէ եւ այս ծրագիրն ալ «այնքան համեստ կերպով սահմանւած էր, որ նոյն իսկ այդ օրին շատեր կարծեցին, թէ Ֆրանսա եւ Ռուսիա Անգլիոյ պահանջած խիստ ծրագրին հակառակ դռնւած են»: (Էջ 162): Այս կէտը Լոպանով ինք խոստովանեցաւ գերման գեսպանին, այդ օրերուն: Լոպանով նոյն իսկ հակառակ դռնւեցաւ ծրագրին այն մասին, ուր վեց կուսակալութեանց «Հայաստան» անունով կը խօսէին: Իսկ երբ Սուլթան Համիտ կը մտածէր ծրագիրը մոռացութեան տալու եւ Անգլիոյ գեսպանը կը պնդէր Սուլթանը պէնքի ուժով խօսքի բերել, Լոպանով «բացարձակապէս մերժեց» Անգլիոյ այդ խորհուրդին համակերպել: Լոպանովին թերագրութիւնը այն էր, որ եթէ բարենորոգմանց ծրագիրը իրապէս պիտի դործագրուի, այդ պէտք է ըլլայ ամբողջ Թիւրքիոյ համար եւ ոչ թէ միայն արեւելեան կուսակալութեանց: Ռուսիոյ կառավարութիւնը քաջ դիտէր, որ այդպէսով ծրագիրը ջուրը պիտի իյնայ. եւ իրեն ուզածն ալ արգէն այդ էր: Որով սոյն կառավարութեան այդ ընթացքին հետեւանքով, այսինքն անոր նենդ վարմունքովը, այդ ծրագիրն ալ ջուրը ինկաւ, եւ «մեռաւ տառերու» կարգին անցաւ:

Սակայն, Անգլիոյ Դահլիճին փոփոխութեան բերմամբ, հայերը եւ հայոց հարցի ջատագովները անգամ մը եւս մեծ յոյսով լեցւեցան: 1895-ի Ռոզպէրիի ազատական Դահլիճը տեղի տաւ Սէլըպիէրիի պահպանողական Դահլիճին, առանց որոշ փոփոխութիւն մը ի յայտ բերելու արտաքին քաղաքականութեան մէջ: Նոր վարչապետը կուգէր, որ Արեւելեան հարցի եւ, մանաւանդ, Հայոց հարցի նկատմամբ իր նախորդին քայլով ընթանայ եւ, եթէ կարելի է, վերջնականապէս դոհացուցիչ լուծում մը տայ: Ըստ անոր, պէտք էր, որ Սուլթանը վերջ տար անտանելի կացութեան. եթէ հարկ ըլլար, յանդուգն վարչապետը նոյնիսկ ծրագրած էր Թիւրքիան բաժան - բաժան ընել պետութեանց միջեւ: Ան կուգէր, որ այդ պա-

լազալին Ռուսիա տեղ ըլլար Հայաստանի, պայմանաւ որ Եզրիդ-տտան ալ Անգլիոյ բաժին իյնար: Ահա այդ ծրագրով ան հրապարակ եկաւ (անշուշտ, դեռ այդ մասին բացէն խօսք չկար): Նախ միւս պետութիւններու տրամադրութեանց տեղականաւ հարկաւոր էր: Այդ առեն Ռուսիա միւրճաւ էր Հեռաւոր Արեւելքի գործերուն մէջ եւ Տաճկահայաստանի հարցին այնքան ալ կարեւորութիւն չուաւ: Երկրորդ պարագայ մըն ալ այն էր, որ Ռուսիա Անգլիոյ ամէն մէկ շարժումներէն կը կասկածէր եւ կը վախնար: Այդ ինքնին բաւարարեալ եղաւ, որ այս պետութիւնները իրար հետ չգործակցին Հայոց հարցին լուծման գործին մէջ: 1877 - 78-ին Անգլիան Ռուսիոյ չէր վստահէր, իսկ 1895-ին Ռուսիան Անգլիոյ չէր վստահէր. երկու պարագային ալ այս պետութեանց իրարու հանդէպ տաժաժ կասկածին ու վախին երեսէն հայն էր որ տուժեց եւ զոհեց:

1895-ին Սէլըպէրի կը կարծէր, որ այս անգամ կրնար իր անկեղծութիւնը ի յայտ բերել եւ Ռուսիոյ կասկածը փարատել հանդէպ Անգլիոյ: Առաջին առթիւ, երբ Դահլիճին զեկը իր ձեռքը առաւ, ան զերման դեսպանին հետ տեսակցելով՝ անոր իր միտքը յայտնեց, թէ՛ «բան մը պէտք է ընել, բան մը պէտք է խոստանալ, որպէսզի այդ պետութեան գործակցութեամբ Սուլթանը խօսքի բերենք»: (Էջ 197): Ան տեսնեցաւ նաեւ թիւրք դեսպան Բուստէմ փաշայի հետ (Յուլիս 10-ին) եւ անոր բաւական խիստ ու կարուկ կերպով ազդարարեց, թէ «Սուլթանը պէտք է բարենորոգմանց ծրագիրը գործադրէ. իսկ եթէ ան այս ազդարարութենէն չօգտուի, մէկէնիմէկ անխուսափելի բան մը կը պայթի գլխուն»: Այսպէսով փորձառու փարշապետը կուզէր Սուլթանին քարոզ մը կարգաւ, թէ եւ ինք քաջ գիտէր, որ այդ կը նմանի դայիի գլխուն աւետարան կարգաւոր: Ան գիտէր նաեւ, որ իր ծրագրի իրականանալը կախում ունէր պետութեանց դիրքէն եւ վարմունքէն: Գերման կառավարութիւնը Ռուսիոյ պէս կը վախնար, որ Անգլիա խաղ մը պիտի խաղայ, եւ սկսաւ կասկածիլ «նենդ Ալպիոնի» լոկ մարդասիրական շարժումներէն: Երբ Սէլըպէրի իր ծրագրին նպատակը պարզեց եւ այդ գերման կայսեր ահանջին հասաւ, ան բոլորովին հակառակ արտայայտուեցաւ. իսկ երբ օգոստոս 5-ին կայսրը եւ Սէլըպէրի իրարու հետ տեսնեցան, այս խիստ կարեւոր խնդրի մասին մանրամասնօրէն խօսելու ժամանակ չունեցան: Միայն կայսրը ինք յարեց, թէ՛ «կացութիւնը (Տաճկաստանի մէջ) երթալով կը բարւոքի, փոխանակ վատթարանալու, եւ կարեւորը Սուլթանին համոզելն է, որ ան իր վատ պաշտօնեաներու տեղ կարող մարդիկ պաշտօնի կոչէ»: (Էջ 199):

Ահա այսպէս, թէ՛ դերման կառավարութիւնը եւ թէ՛ Ռուսիան բացէ ի բաց հակառակ էին Անգլիոյ առաջարկած ծրագրին: Չգլխաւոր թէ յեղափոխական կաղնակերպութիւնները այդ իրականութեան տեղեկ էին թէ ոչ: Վաւերագրերով ստուգապէս հաստատել կարելի չէ առ այժմ (դեռ Փրանսական եւ ռուսական վաւերագրերու այս շրջանին վերաբերեալ մասերը լոյս չեն տեսած, իսկ անգլիական վաւերագրերը այդ շրջանին վրայէն անցնելով՝ 1898-էն յետոյ հրատարակած են), սակայն, այնպէս կը թւի թէ՛ դերման եւ ռուս դեսպանները Սուլթանին շատ մը բաներ հաղորդած են այդ օրերուն՝ յայտնելով թէ իրենց պետութիւնները հակառակ են Անգլիոյ ծրագրին:

Այդ օրերուն էր, որ հնչակեանները Պապը Ալիի ցոյցը կաղնակերպեցին, պետութեանց ուշադրութիւնը գրաւելու նպատակով: Կաղնակերպողները «թէեւ զինւած էին, բայց անոնց ծրագիրն էր, որ ցոյցը առանց կռիւի եւ ջարդի վերջանայ...»: Այս սուղերը հեղինակը ընդօրինակած է «Հնչակեան Տարեգիրք»-ի Բ. հատորէն, եւ Չօպանեանի «Պատասխանատուութիւնները» անունով յօդածէն, «Ամանիտ», 1899, Յունւար: Իսկ ինք իր կողմէն հակառակը կեղբակացնէ, յարելով, թէ «բուն կաղնակերպողներու ծրագրին մէջն էր որ կռիւ եւ ջարդ տեղի ունենայ: Անոնց ուղածը այդ էր եւ այդ տեղի ունեցաւ: Առաջին անգամն էր, որ մայրաքաղաքին մէջ ջարդ տեղի կ'ունենար Հայոց հարցի յուղումին պատճառաւ: Իսկ 1895 - 96-ի ձմեռը ջարդը տարածեցաւ գաւառներու մէջ ալ: Բոլորովին բացայայտ է, որ Սուլթանը կողէր հայոց բնաջնջումով վերջ տալ Հայոց հարցին: (Էջ 204): Այս արիւնհալի դէպքերու առթիւ պետութիւնները բողոքեցին եւ անոնց ճնշումով, Հոկտ. 17-ին իրատէ մը հրատարակեցաւ, որով Սուլթանը կը խոստանար կիրարկել Բարենորոգմանց ծրագիրը: «Սակայն ջարդերու ծայրը չեկաւ, եւ այնպէս կը թւէր, թէ Սուլթանը պետութեանց հանդէպ բարկանալով ծրագիրը իրեն պարտադրելուն համար՝ վրէժը հայոցմէ կը լուծէր: (Էջ 204): Դարձեալ Անգլիա կողէր, որ դէնքի ուժով Սուլթանի կառավարութեան վերջ տրուի. կրկին անգամ Ռուսիա եւ Գերմանիա արգելք հանդիսացան: Լոյսանով այն թիւը կարծիքը ունէր, թէ հայ յեղափոխականները անգլիական կառավարութենէն նոյն իսկ դրամական օգնութիւն կը ստանան, որով Անգլիոյ հակառակիւ կը նշանակէր (իրեն համար) վերջ տալ յեղափոխականներու խռովարար գործունէութեան:

1895-ի նոյեմբերին Աւստրիոյ Արտաքին գործոց նախարար Կո-

լիւզովսքի նոր թեկադրութեամբ մը մէջտեղ ելաւ, որը թէ՛ Ռուսիոյ եւ թէ՛ Գերմանիոյ բռնած դիրքին ճիշտ հակադասակերն էր: Այդ օրերուն արդէն անգլիացիք մեծ նաւատորմով մը կեդրոնացուցած էին Տարտանէլի մօտ՝ իրենց խարխալ ընտրելով Լեմնոս կղզին: Իտալացիներն ալ բաւական ուժ ունէին այդ կողմերը եւ նախապէս պատրաստակամութիւն ցոյց տւին՝ Անգլիոյ հետեւելով Տարտանէլ մըտնել, եթէ հարկ ըլլար: Աւստրիոյ նախարարը կուգէր, որ Անգլիան Տարտանէլէն առաջանալով եւ Ռուսիան ալ Վոսսիորէն դալով՝ իրենց ուղածը Սուլթանին պարտադրեն դէնքի ուժով: Սակայն, դարձեալ Ռուսիան բռնուն կերպով հակառակեցաւ, այս անգամ իր դաշնակից Ֆրանսայի դրդումով: Այս դրդումը խիստ աղքեցիկ կը թւի, որովհետեւ եթէ Ֆրանսա սրտաճառ չըլլար, թերեւս Ռուսիա սիրով իր նաւատորմով Վոսսիորէն ներս քշէր, ինչ որ ռուսական ղեսպան Նելսոնի ուղածն էր: Սակայն, իրերը տարբեր կերպարանք ստացան եւ այսպէսով Կոնկլուզիոյ ծրագիրն ալ, Սէլըզպէրի ծրագրին նման, ի դերեւ ելաւ:

1896-ի տարեմուտին, հակառակ այս բոլոր հակամարտութիւններուն, դեռ Հայոց հարցը պետութեանց ուշադրութենէն չէր վրիպած: Ոմանք յստորադին եւ աչքերու պատումով կը նայէին անոր վրա, ոմանք ուշի ուշով կը հետեւէին Հայոց գործունէութեան, ուրիշներ ալ իրենց անտարբեր եւ սառն կեցեաճքով կը սպասէին, որ ան բոլորովին մոռացութեան տրւի: Առաջին դիրքը բռնողը Ռուսիան էր, երկրորդներու կարգին էր Անգլիան, իսկ Գերմանիա երրորդ դիրքին կը փարէր:

1896-ի տարեմուտէն յետոյ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ Հայոց հարցը միակ չէր, որ զիւսնադիտութեան գործ կը հայթայթէր, այլ Մակեդոնիա եւ Կրէտէ ալ գլուխ բարձրացնելով՝ Եւրոպայի միջամտութիւնը կը խնդրէին: Լէնկըրի խօսքով, այս վայրերու ժողովուրդը Հայոց օրինակին կը հետեւէր, «որով Հայոց հարցը կարելի չէ բոլորովին կղզիացնել Մերձաւոր Արեւելքի խրթին խնդիրներէն»: (Էջ 303): Թէեւ միայն Հայոց հարցին լուծումն էր, որ դժւար կը թւէր:

Յգոստոսին «հայկական խռովութիւնները իրենց դադարեցնելու համար, Օսմանեան զրամատան դէպքով»: Գաւառներու մէջ տեղի ունեցած դէպքերը համառօտակի նկարագրելէ, հրոսակախումբերու գործունէութեան հետեւանքով անմեղ ժողովուրդին ջարդը պատմելէ եւ հրոսակախումբերու ընթացքը դատապարտելէ յետոյ, Լէնկըր իր ուշադրութիւնը կը դարձնէ Դրամատան դէպքին վրա:

մասամբ ալ ներքին կադմակերպութեանց ուժին վրա յոյս դնելով՝ հայերը կարծեցին, թէ այդ ահաւոր վտանգէն կրնան խուսափիլ: Սակայն, դործունէութեան մէջ աներեւակայելի եւ անմագլցելի խոչընդոտներու հանդիպեցան: Ատեն մը հարցին լուծումը դիւանագիտութենէն կախում ունէր, իսկ երբ մեր ամբողջ յոյսը այդ դիւանագիտութեան վրա դրինք, բոլորովին յուսախար եղանք: 1897-ին պետութիւնները նոր ծրագիր մը մշակեցին հայկական գաւառներու մէջ կիրարկելու համար, բայց Կրէտէի հարցը, ըստ դիւանագիտական շարժմանց, եկաւ ու Հայոց հարցը կլլեց զնաց. պետութիւնները եւրոպական խնդիրներով զբաղւած՝ բոլորովին մէկ կողմ ձգեցին մեր հարցը, որ մինչեւ այսօր ալ կը մնայ առանց վերջնական լուծում մը ստանալու. որովհետեւ, ըստ Դ. Անանունի, այդ «որը ու անտէր, մենակ ու անպաշտպան եւ պատմութեան նահատակ» ժողովուրդի հարցն է:

Ուրպանա

